

УДК 338.43.637

Ємцев Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор

Національний університет біоресурсів та природокористування

Yemtsev Viktor

Doctor of Economics, Professor

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0001-5684-186X

Слободянюк Наталія Михайлівна

кандидат технічних наук, доцент

Національний університет біоресурсів та природокористування

Slobodyaniuk Nataliya

PhD, Associate Professor

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-7724-2919

Ємцева Галина Федорівна

старший викладач

Національний університет харчових технологій

Yemtseva Halyna

Teacher

National University of Food Technologies

ORCID: 0000-0001-9375-0254

**СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПТАХІВНИЦТВА В
УКРАЇНІ**

**CURRENT STATE AND DEVELOPMENT TRENDS OF POULTRY IN
UKRAINE**

Анотація. Згідно даних ООН, починаючи з 1975 р кожні 12 років населення планети додає по мільярду людей. Останній рубіж – 7 млрд людей, людство пододало у 2011 р. А у листопаді 2022 р подоланий ще один рубіж – у світі стало 8 млрд людей [1].

Зростання населення планети викликає проблему, пов'язану з забезпеченням його продовольством, особливо тваринними білками, в яких навіть вже існуюче населення планети відчуває значний дефіцит. Крім цього, глобальний стрибок цін на продовольство, енергоресурси та добрива, який спостерігається внаслідок війни в Україні, загрожує поширенням проблем у забезпеченні продовольством в багатьох країнах світу і може призвести до глобальної дестабілізації та масової міграції населення малорозвинутих країн у небачених раніше масштабах.

Одним із основних напрямів подолання цього дефіциту та існуючої у світі та Україні проблеми забезпечення населення білками тваринного походження є розширення можливостей його виробництва за основними джерелами їх походження – нарощування обсягів виробництва м'яса та риби.

Саме тому розв'язання питань забезпечення збалансованого харчування та достатнього споживання тваринних білків населенням планети, вирішення проблеми його забезпечення якісним і безпечним продовольством в обсягах, що відповідають науково обґрунтованим нормам споживання та визначення основних напрямів розвитку вітчизняного виробництва білків тваринного походження є дуже актуальними і потребує подальших досліджень.

У статті визначено місце вітчизняних тваринництва та м'ясної галузі у світовому виробництві білками тваринного походження. Проаналізовано джерела та динаміку середньорічних вітчизняних обсягів та структури виробництва, експорту, обсягів продаж і рівня споживання м'яса в країні взагалі та, зокрема, м'яса птиці протягом останніх років. Результати дослідження свідчать про загальне зростання значень цих показників, що свідчить про динамічний розвиток вітчизняної м'ясної галузі.

Визначено країни-лідери щодо імпорту вітчизняних м'яса птиці та яєць.

Рекомендовано нарощувати обсяги виробництва м'яса птиці, адже у птахівництві найбільш коротка тривалість виробничого циклу, виробництво має більшу економічну ефективність, а споживачі позитивно сприймають харчові властивості пташиного м'яса. Зростання поголів'я птиці та обсягів виробництва курятини посилить цінову конкуренцію на внутрішньому та світовому ринках.

Ключові слова: *білки тваринного походження, м'ясо, птахівництво, м'ясо птиці, курятина, яйцепродукти, ринок м'ясної продукції.*

Summary. *According to UN data since 1975 every 12 years the world's population adds a billion people. The last milestone – 7 billion people – was crossed by humanity in 2011. And in November 2022, another milestone was crossed – there were 8 billion people in the world [1].*

However, the growth of the planet's population causes a problem related to nutrition security, especially animal proteins that even existing population of the planet feels a significant deficit of. In addition, the global jump in prices for food, energy resources and fertilizers, which is observed as a result of the war in Ukraine, threatens to spread problems of food supply in many countries of the world and may lead to global destabilization and mass migration of the population of underdeveloped countries at an unprecedented scale.

One of the main directions for overcoming this deficit and the existing global problem of providing the population with proteins of animal origin is expanding the possibilities of its production according to the main sources of their origin - increasing the volume of meat and fish production.

That is why solving the issues of ensuring a balanced diet and sufficient consumption of animal proteins by the global population, solving the problem of providing it with high-quality and safe food in quantities that correspond to

scientifically based consumption norms, and determining the main directions of development of the domestic production of animal proteins are very urgent and require further of research.

The article defines the place of domestic animal husbandry and the meat industry in the world production of proteins of animal origin. The sources and dynamics of the average annual domestic volume and structure of production, export, sales volume and level of consumption of meat in the country in general and, in particular, poultry meat during the last years are analyzed. The results of the study indicate a general increase in the values of these indicators, which indicates the dynamic development of the domestic meat industry.

The leading countries in the import of domestic poultry meat and eggs have been determined

It is recommended to increase the volume of poultry meat production, because in poultry farming, the duration of the production cycle is the shortest, production has greater economic efficiency, and consumers positively perceive the nutritional properties of poultry. The growth of the poultry population and the volume of chicken production will increase price competition in the domestic and world markets.

Key words: *protein, meat, poultry, chicken, egg products, meat products market.*

Постановка проблеми. Дослідження умов функціонування АПК та пошук напрямків розв'язання проблеми забезпечення населення країни якісним та безпечним продовольством в обсягах, що відповідають науково обґрунтованим нормам споживання, особливо забезпечення збалансованого харчування та достатнього споживання тваринних білків населенням та забезпечення продовольчої безпеки є актуальними для більшості країн світу, у тому числі і для України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язані із дослідженням та розробкою теоретичних засад розв'язання проблем забезпечення населення країни м'ясом та м'ясопродуктами, знайшло відображення у працях В. Я. Амбросова [1], В.І. Бойко [2], В.І Власова [3], А. Д. Діброва [4], О. М. Ільчука [5], В.Я. Месель-Веселяка [6], С. І. Урби [7] та багатьох інших.

Однак, багато питань інтенсифікації розвитку птахівництва і забезпечення, за рахунок цього, підвищення ефективності виробництва м'яса і м'ясних продуктів залишаються актуальними і потребують подальших досліджень.

Мета статті – дослідити сучасний стан, особливості, проблеми і перспективи розвитку вітчизняного птахівництва як фактору підвищення рівня забезпечення населення країни якісним та безпечним м'ясом і м'ясними продуктами в обсягах, що відповідають науково обґрунтованим нормам споживання.

Виклад основних результатів дослідження. Україна з кожним роком все впевненіше заявляє про себе як про країну, яка є світовим експортером продовольства, в тому числі м'яса птиці. Проте, системна економічна криза 1990-2000 рр., світова економічна криза 2008-2009 рр., криза «двох інтервенцій» 2014-2016 рр. призвели до трансформації економіки країни без урахування її особливостей та можливостей.

Результатом існування цих процесів стало те, що вітчизняне виробництво всіх видів м'яса всіма категоріями господарств у 2021 р склало 2 478 тис т, тобто знизилось на 43,14% проти 1990 р, в основному за рахунок скорочення обсягів виробництва яловичини та свинини. В той же час, за цей період в 1,92 рази збільшилось загальне виробництво м'яса птиці. Загальні обсяги виробництва м'яса (табл.1) у розрахунку на одну особу, зменшилися з 83,0 кг/люд/рік у 1990 р до 53,8 кг/люд/рік – у 2021 р [8].

Таблиця 1

Динаміка виробництва м'яса в Україні

Показник	Роки								
	1990	2000	2005	2010	2015*	2017*	2019*	2021*	2021 до 1990, %
Виробництво м'яса, всього, тис т	4357,8	1663	1597	2059	2323	2318	2492	2438	56,86
Виробництво м'яса на одну особу, кг/люд рік	83	32,8	39,1	52,0	50,9	51,7	53,6	53,8	64,05

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя, а також без урахування тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: [8]

Останніми роками галузь птахівництва в Україні розвивалась доволі швидкими темпами і, на сьогоднішній день, відіграє одну із головних ролей щодо забезпечення переробної промисловості сировиною, а населення країни – поживними харчовими продуктами (табл.1; 2; 3). У процесі відновлення вітчизняного птахівництва, збільшилися обсяги виробництва, майже повністю відновилося поголів'я свійської птиці, яке у 2021 р склало 202,4 млн голів або 82,24 % від 1990 р. Загальний обсяг виробництва м'яса птиці (в забійній масі) у 2021 р становив 1 374 тис т. Таким чином, м'ясне птахівництво – єдина підгалузь тваринництва, яка перевищила показники 1990 р (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка поголів'я свійської птиці та виробництва м'яса птиці в Україні

	1990	2000	2005	2010	2015	2021	2021 до 1990, %
Поголів'я птиці, млн гол	246,1	126,1	152,78	203,8	204,0	202,4	82,24
Виробництво м'яса птиці тис т	708	193	764	954	1167	1374	1,94 рази

Виробництво м'яса птиці на душу населення в рік, кг	13,76	3,9	16,15	23,2	23,6	25,0	1,82 рази
---	-------	-----	-------	------	------	------	-----------

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя, а також без урахування тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: [8; 9; 10; 11]

Як свідчать результати проведених досліджень, частка України у світовому поголів'ї птиці у 2020 р склала 0,1 % (у 1990 р – 3,8%), у світових обсягах виробництва м'яса птиці – 0,9% (у 1990 – 1,7%).

Споживання м'яса птиці у розрахунку на душу населення склало 25,0 кг/люд/рік проти 13,76 кг/люд/рік – у 1990 р.

Змінилась і структура виробництва м'яса в країні. Як впливає з даних (табл.3) зменшилась питома вага в загальних обсягах виробництва всіх видів м'яса, окрім м'яса птиці, яка у 2021 р збільшилась до 56,35% або у 4,28 рази проти 1990 р. На свинину припадає 28,69% у загальних обсягах виробництва всіх видів м'яса, на яловичину – 12,75%, на інші види м'яса – 1,18% .

Таблиця 3

Динаміка структури виробництва м'яса в Україні, % від загального обсягу виробництва

Вид м'яса	1990	2000	2010	2021	2021 до 1990, %
Яловичина	46,6	45,4	20,8	12,75	27,36
Свинина	35,3	40,6	30,6	28,2	78,88
М'ясо птиці	16,2	11,6	46,3	56,7	3,48 рази
М'ясо інших тварин	1,9	2,4	2,3	2,35	123,6

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя, а також без урахування тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: [8; 9; 10; 11]

Від інших галузей тваринництва високотехнологічний птахівницький агробізнес, на сьогоднішній день, відрізняється найбільш

низькими питомими витратами на одиницю продукції, високими темпами відтворення, скоростиглістю, низькими витратами кормів при виробництві птиці. Так, за конверсією корму (складають 60-70% у собівартості виробництва одиниці продукції) м'ясне птахівництво перевершує всі інші тваринницькі підгалузі, оскільки на виробництво 1 кг м'яса бройлерів витрачається 1,8 – 2,6 кг кормів, що в 2 і 2,5 рази менше, ніж у свинарстві та м'ясному скотарстві [9].

До війни, підгалузь тваринництва – птахівництво України функціонувало доволі стабільно. Збільшувалась часка поголів'я птиці, що утримувалось в сільгосп підприємствах. Так з 202,4 млн голів птиці у 2021 р аграрні підприємства утримували більше 113,5 млн курей або 56,67% від їх загальної кількості в країні. В той же час, качок - лише 3%, гусей – близько 6%. Вирощування індиків у 2020 р на 46% було зосереджено в середніх сільськогосподарських підприємствах, тоді як у 2001 р поголів'я індиків практично на 100% знаходилось в господарствах населення.

Результати аналізу свідчать, що лідером серед вітчизняних виробників м'яса птиці є група «МХП», яка у 2020 р виробляла понад 60% внутрішнього ринку курячого м'яса. При цьому треба відзначити, що МХП у 2020 р також посів 2 місце серед європейських виробників курятини та 14-те місце - серед провідних компаній-виробників курятини у світі.

Ще шість вітчизняних виробників м'яса птиці (птахокомплекс «Дніпропетровський», АПГ «Пан Курчак», Компанія «Агро-Овен», ПрАТ «Володимир-Волинська птахофабрика», ТзОВ «Західний торговельний ресурс» (УЛАР), ТОВ «Комплекс «Агромарс» (збанкрутував у 2021 р.) – разом займали частку у розмірі 30% ринку.

Менше 9% виробництва м'яса птиці приходилось на велику кількість дрібних підприємств та фермерських господарств.

Здебільшого великі виробники курячого м'яса орендують значні площі ріллі, вирощують власні кормові культури, мають власні елеватори,

комбікормові заводи, інкубатори, забій та інші підрозділи повного циклу виробництва (від вирощування зернових до виготовлення кормів та від виробництва інкубаційного яйця до продажу кінцевої продукції). Це дозволяє великим підприємствам бути більш незалежними на всіх фазах виробництва, дає можливість створювати пропозицію на ринку не лише курятиною, але й іншою сировиною, яйцями, субпродуктами та готовою продукцією.

Експорт продукції птахівництва в Україні в останніх 10 років має позитивну динаміку. Так у 2020 р країна займала 6 місце в рейтингу світових експортерів курятини (3,06% світових обсягів) з обсягами 436 тис т або \$555 млн. При цьому, структура вітчизняного експорту продукції птахівництва у 2020 р була наступною: бройлери – \$553 млн, кури-несучки – \$7,2 млн, індики – \$348 тис, качки – \$16,8 тис. Найбільший виробник курячого м'яса в Україні – група «МХП», є і найбільшим експортером з часткою близько 90 % від обсягів експорту курячого м'яса [12].

Результати досліджень свідчать, що найбільшими споживачами продукції українського птахівництва у 2020 р стали наступні країни: Саудівська Аравія – 84,3 тис т, Нідерланди – 53,5 тис т, ОАЕ – 33 тис т, Ірак – 23 тис т та Казахстан – 18,3 тис т продукції українських птахівників [12].

Потрібно зазначити, що в останні роки українські сертифіковані підприємства активно займались виробництвом та експортом халяльної курятини. Вже майже 40 країн Африки і Близького Сходу купували у 2020 році українську курятину Халяль. Найбільше за всіх у 2020 р халяльної курятини було експортовано до Саудівської Аравії. Далі у рейтингу Азербайджан, Малі, Кувейт і Мальдіви [12]. При цьому, халяльну продукцію з України купують не лише країни арабо-мусульманського світу, а й деякі європейські, як, зокрема, Нідерланди та територія Гібралтар. З цього можна зробити висновок, що вітчизняні птахівники мають усі можливості для нарощування власного експорту м'яса птиці.

Подальшому зростанню виробництва м'яса птиці повинно слугувати і те, що для вітчизняних виробників свійської птиці (окрім курей) з 2022 р звільнили від сплати податку на прибуток терміном на 5 років згідно Закону України від 30.11.2021 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» [13]. Ці кошти будуть використовуватись підприємствами для створення чи переоснащення матеріально-технічної бази, збільшення обсягу виробництва, впровадження новітніх технологій.

Нішевим для України може бути і виробництво органічного м'яса птиці та органічних яєць, яке може стати найшвидше зростаючим сегментом у наступні 10 років. Так, наприклад, органічні яйця містять вищий рівень омега-3 жирних кислот, ніж неорганічні яйця. Ці жири, як відомо, запобігають хронічним захворюванням і зменшують запалення, одночасно сприяючи функціонуванню і росту мозку. Омега-3 також відіграють важливу роль у здоров'ї серця та допомагають знизити рівень холестерину.

Результати досліджень свідчать, що до війни з РФ в країні спостерігалось стійке зростання обсягів виробництва курячих яєць. Так, в 2020 р було вироблено біля 17 мільярдів штук яєць (16 167 млн шт), або у розрахунку на душу населення - 387 яєць/люд/рік. У 2021 р виробництво яєць в Україні зменшилося на 13,0% порівняно із 2020 р, до 14,06 млрд штук. У тому числі сільгоспідприємства одержали 6,98 млрд яєць (на 21,7% менше), господарства населення – 7,08 млрд (на 2,4% менше).

Основними виробниками яєць в Україні є дві порівняно однаково потужних групи виробників.

По-перше, це великі сільськогосподарські підприємства і ферми, частка яких у виробництві складає близько 56% від загальної кількості вироблених яєць. Майже половина курей-несучок знаходяться в Київській, Хмельницькій та Херсонській областях. В цих регіонах працювали великі виробники. Проте з початком війни стан підприємств-лідерів дуже змінився, поголів'я курей-

несучок скорочується, підприємства зупиняються. Так найбільшими «гравцями» на внутрішньому ринку яєць у 2020 р були: агрохолдинг «Авангард» (25% ринку), група компаній «Овостар» (20%) та група компаній «Інтер-Запоріжжя» (12%). Зазначені три компанії у 2020 р сумарно виробили 57% вітчизняної продукції, а агрохолдинг «Авангард» був на 19 місці серед світових виробників-компаній і на першому місці серед європейських компаній виробників яєць [9; 10; 11; 12].

По-друге, приватні господарства. На їх долю приходилось майже 44% виробництва яєць.

Результати дослідження свідчать, що експорт українських яєць у 2018 р зріс на 20% (майже на 18 тис т.) у порівнянні з 2017 р, сягнувши позначки у 107,8 тис т. У 2020 р. Україна експортувала 106,8 тис. т яєць, що на 22% поступається показнику 2019 р. (137,08 тис. т) і займала 11 місце у міжнародному рейтингу з часткою близько 1,5% всіх отриманих яєць у світі (у 1990 р – 2,3%) [1; 5]. Основними експортерами яєць у 2020 р були: агрохолдинг «Авангард» (46,7%), ТОВ «Ясенвіт» (20,73%) та група компаній «Інтер-Запоріжжя» (19,34%) сумарна частка яких в експорті яєць складає 86,77%.

Основними імпортерами українських яєць у звітний період були: ОАЕ – 36,57 тис т на \$29,81 млн; Саудівська Аравія – 20,19 тис т на \$22,48 млн; Латвія – 10,74 тис т на \$11,11 млн; Ліберія – 6,71 тис т на \$5,52 млн; Катар – 5,17 тис т на \$4,32 млн [10;12].

Негативний вплив на вітчизняний експорт м'яса птиці та яєць мала як пандемія Covid-19, так і спалахи пташиного грипу, які було зафіксовано у 2020 р в деяких регіонах. Скорочення виробництва яєць не могло не вплинути на обсяги експорту. Так за результатами 10 місяців 2021 р відбулось зменшення експорту яєць на 63% або 1 млрд штук. Також відбулось зменшення переробки яєць, що також призвело до скорочення експорту яєчних продуктів на 37% або 2,6 тис т. Недоотримано близько \$100

млн. Натомість, вперше за роки незалежності, Україна розпочала імпортувати яйця. З початку 2021 р було завезено 11,5 млн шт харчових яєць з Білорусії, що є вкрай негативним фактором, який вказує на поглиблення кризових явищ в галузі.

Значні втрати птахівництву нанесла війна з рф. За майже 9 місяців бойових дій було зруйновано значну кількість великих, заснованих на використанні індустриальних технологій, підприємств тваринництва та птахівництва у східних та південних регіонах країни, порушені бізнес-процеси, розірвані налагоджені зв'язки, логістичні схеми, була втрачена значна кількість поголів'я тварин, в тому числі, мільйони голів птиці. Все це вже негативно вплинуло на результати діяльності вітчизняного птахівництва.

Висновки. Проаналізувавши стан та тенденції розвитку виробництва продукції птахівництва можна стверджувати, що вона є однією з найперспективніших підгалузей тваринництва, яка може зміцнити продовольчу безпеку країни.

В Україні птахівництво відіграє одну із головних ролей щодо забезпечення підприємств м'ясопродуктового підкомплексу АПК України сировиною, а населення країни - поживними харчовими продуктами. Завдяки цьому Україна, останніми роками, зменшила залежність від імпортних поставок продукції птахівництва. Щоб збільшити свій експортний потенціал, вітчизняним товаровиробникам потрібно забезпечити високу якість та безпеку продукції, розширити її асортимент за рахунок виробництва продуктів переробки яєць і підвищити його ефективність.

Література

1. Амбросов В. Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій. *Економіка АПК*. 2007. № 6. С. 14–20.

2. Бойко В. І. Ринок м'яса : проблеми формування ресурсного потенціалу. *Економіка АПК*. 2009. № 11. С. 97–103.
3. Власов В. І. Оцінка споживання основних харчових продуктів в Україні. *Економіка АПК*. 2008. № 10. С. 3–7.
4. Діброва А. Д. Ефективність державної підтримки виробництва продукції тваринництва. *Економіка АПК*. 2010. № 9. С. 54-60.
5. Ільчук О. М. Державна підтримка сільського господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 2. С. 93-98.
6. Месель-Веселяк В. Я., Мазуренко О. В. Розвиток м'ясопродуктового підкомплексу України / Під наук. ред. акад. УААН П.Т. Саблука. Київ : ННЦ ІАЕ. 2004. 198 с.
7. Урба С. І. Реалізація експортного потенціалу аграрного сектору в системі зовнішньоекономічної безпеки України. *Інфраструктура ринку*. 2019. Вип. 33. С. 116-124.
8. Статистичний щорічник України. 2021». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 04.11.2022).
9. Статистичний збірник «Тваринництво України. 2021». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 5.11.2022).
10. Статистичний збірник «Сільське господарство України. 2021». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 04.11.2022).
11. Статистичний збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2021 рік». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 14.10.2022).
12. Статистичний збірник «Зовнішня торгівля України. 2020» URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 04.10.2021).
13. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень». URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-20#Text> (дата звернення 14.10.2022).

References

1. Ambrosov V. Ya. Velykotovarni pidpriemstva yak osnova vprovadzhennia innovatsii. *Ekonomika APK*. 2007. № 6. S. 14–20.
2. Boiko V. I. Rynok miasa : problemy formuvannia resursnoho potentsialu. *Ekonomika APK*. 2009. № 11. S. 97–103.
3. Vlasov V. I. Otsinka spozhyvannia osnovnykh kharchovykh produktiv v Ukraini. *Ekonomika APK*. 2008. № 10. S. 3–7.
4. Dibrova A. D. Efektyvnist derzhavnoi pidtrymky vyrobnytstva produktsii tvarynnytstva. *Ekonomika APK*. 2010. № 9. S. 54-60.
5. Ilchuk O. M. Derzhavna pidtrymka silskoho hospodarstva v Ukraini. *Ekonomika APK*. 2019. № 2. S. 93-98.
6. Mesel-Veseliak V. Ya., Mazurenko O. V. Rozvytok miasoproduktovoho pidkompleksu Ukrainy / Pid nauk. red. akad. UAAN P.T. Sabluka. Kyiv : NNTs IAE. 2004. 198 s.
7. Urba S. I. Realizatsiia eksportnoho potentsialu aharnoho sektoru v systemi zovnishnoekonomichnoi bezpeky Ukrainy. *Infrastruktura rynku*. 2019. Vyp. 33. S. 116-124.
8. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy. 2021». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (data zvernennia 04.11.2022).
9. Statystychnyi zbirnyk «Tvarynnytstvo Ukrainy. 2021». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (data zvernennia 5.11.2022).
10. Statystychnyi zbirnyk «Silske hospodarstvo Ukrainy. 2021». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (data zvernennia 04.11.2022).
11. Statystychnyi zbirnyk «Balansy ta spozhyvannia osnovnykh produktiv kharchuvannia naseleнням Ukrainy za 2021 rik». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (data zvernennia 14.10.2022).

12. Statystychnyi zbirnyk «Zovnishnia torhivlia Ukrainy. 2020» URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (data zvernennia 04.10.2021).
13. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia zbalansovanosti biudzhetykh nadkhodzen». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-20#Text> (data zvernennia 14.10.2022).